

Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Hacı Bayram Veli University
Faculty of Law Review

ISSN: 2651-4141 e-ISSN: 2667-4068
Cilt/Volume XXVIII Temmuz/July 2024 Sayı/No. 3

FIKİH VE HUKUK TERİMLERİ VE KAVRAMLARI ÜZERİNE

ON FİQH AND LAW TERMS AND CONCEPTS

Ramazan ÇAĞLAYAN*

ÖZET

Fıkıh ve hukuk, kelime olarak Arapça olup İslâm medeniyetine aittir. Ancak kavram olarak böyle değildir. Kavram olarak fıkıh İslâm medeniyetine ait iken, kavram olarak hukuku, batılı hukukçular kullanıma sokmuştur. Onlardan da Müslüman hukukçular iktibas etmişlerdir. Fıkıh yerine hukuk kavramının kullanıma girmesine de Müslüman hukukçulardan herhangi bir itiraz gelmemiştir. Arapça “hak” kelimesinin çoğulu olan “hukuk” kelime anlamı “haklar” demektir. Hak kelimesinin çoğulu olarak “hukuk”, dilimizde öteden beri bilinmekte ve kullanılmaktadır. Ülkemiz hukuk dilinde, hukuk teriminin “uyulması zorunlu kurallar bütünü” anlamında kullanımı, 1850’lerden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Hukuk kelimesinin uyulması zorunlu kurallar bütünü anlamında kullanımı, 1880’lerden sonra kaleme alınan hukuk lugatlarında da yer almaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hukuk, Şeriat, Kitap, Terim

ABSTRACT

Fiqh and law are Arabic words and belong to Islamic civilization. However, this is not the case as a concept. While fiqh as a concept belongs to the Islamic civilization, law as a concept was introduced into use by western jurists. Muslim jurists also quoted from them. There was no objection from Muslim jurists to the use of the concept of

* **Prof. Dr.**, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku Anabilim Dalı/ANKARA, **e-posta:** caglayanhukuk@yahoo.com, **ORCID:** 0000-0003-1658-3178, **DOI:** 10.34246/ahbvuhfd.1402461.

- Atıf Şekli/ **Cite As:** Çağlayan R, “Fıkıh ve Hukuk Terimleri ve Kavramları Üzerine”, *AHBVÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 28(3), 2024, s.159-174.
- İntihal / **Plagiarism:** Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. / *This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.*

law instead of fiqh. The word “law”, which is the plural of the Arabic word “right”, means “rights”. The plural of the word “right”, “law”, has been known and used in our language for a long time. In our country’s legal language, it is understood that the term law was used in the sense of “a set of rules that must be followed” after the 1850s. In Ottokar von Schlechta’s work named “Kitab-ı Hukuk-ı Milel” (فوق ح باتك) (للّم فوق ح), published in Vienna in 1847 (published in Istanbul in 1880 under the name “Hukuk-ı Milel”), the word “law” was first used. It is stated that it is often used in the sense of “set of rules”. The name of the article published by Ali Suâvî in the 1871 (1287) copy of the “Ulûm Newspaper” published in Paris is “Duruva-İlm-i Usûlü’l-Hukûk”. Among the courses of Mekteb-i Mülkiye, which started education in 1859, there is a course called “hukuk-ı milel”. The use of the word law in the sense of a set of rules that must be followed began to appear in legal dictionaries written after the 1880s.

Keywords: Fiqh, law, sharia, book, term

EXTENDED ABSTRACT

Fiqh and law are Arabic words and belong to Islamic civilization. However, this is not the case as a concept. While fiqh as a concept belongs to the Islamic civilization, law as a concept was introduced into use by western jurists. Muslim jurists also quoted from them. There was no objection from Muslim jurists to the use of the concept of law instead of fiqh. The word “law”, which is the plural of the Arabic word “right”, means “rights”. The plural of the word “right”, “law”, has been known and used in our language for a long time. In our country’s legal language, it is understood that the term law was used in the sense of “a set of rules that must be followed” after the 1850s. In Ottokar von Schlechta’s work named “Kitab-ı Hukuk-ı Milel” (فوق ح باتك) (للّم فوق ح), published in Vienna in 1847 (published in Istanbul in 1880 under the name “Hukuk-ı Milel”), the word “law” was first used. It is stated that it is often used in the sense of “set of rules”. The second volume of Paul Pradier-Fodéré’s work “Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation” was published in Istanbul in 1875 (1290) by Kani Paşazâde Rifat with the title “Hukuk-ı Umumiyye”. When did “law” begin to be used as a concept in our legal language? The name of the article published by Ali Suâvî in the 1871 (1287) copy of the “Ulûm Newspaper” published in Paris is “Duruva-İlm-i Usûlü’l-Hukûk”. Among the courses of Mekteb-i Mülkiye, which started education in 1859, there is a course called “hukuk-ı milel”. The use of the word law in the sense of a set of rules that must be followed began to appear in legal dictionaries written after the 1880s. Among the courses to be taught in Darulfünûn’s branch of law or school of law, there are courses such as “Roman Law”, “Law of Administration”, “Law of Law” and “İlm-i Hukuk of Milel”. Since the 1880s, “Medhal-i İlmi Hukuk”, Telhis-i Hukuk-ı Dâvel”, “Laws of Administration”, “Laws of Politics-i Osmaniyye-i Dahiliyye”, “Laws of Administrative Sciences” Textbooks started to be written with the names”. The use of the word law in the sense of a set of rules that must be followed began to appear in legal dictionaries written

after the 1880s. In *Public Law* dated 1880 (1305) published by Hüseyin GÂLİP, the word and concept of “law” is included and defined as follows: “Law; It is the group of people who can be forced to comply with the external actions of members of the social group”. In Şemsettin SAMİ’s *Kamus-ı Türki* dated 1901 (1317), in the explanation of the word “right”, after giving meanings such as righteousness, what is real, the equivalent of falsehood, justice, something that belongs to someone, “cemi’: Talking about everyone’s rights, receivables and justice. The explanation is given as “science, sharia, fiqh, law, science of law, school of law”. As can be understood from the explanations so far, the word “law” in the sense of “a set of rules that must be followed” began to be used in the second half of the 1800s and gained its current meaning in the 1890s. In summary, both “fiqh” and “law” are Arabic words and belong to the Islamic civilization. However, while “fiqh” as a concept belongs to Islamic civilization, “law” as a concept is an invention of western civilization. In other words, law, in the sense of a set of rules that must be followed, was first used by Western scientists and then entered our legal language from them. The concept of fiqh is broader than the concept of law in terms of its scope. The concept of fiqh includes cleanliness, belief and worship, as well as the set of rules that we refer to as law today. However, the concept of law only refers to the set of rules that must be followed.

GİRİŞ

İslâm tarihinin 800’lü yıllarında yerleşen ve Osmanlı Devleti’nde de kuruluşundan itibaren “fıkıh” (“şer’, “şer’-i şerîf”, şerîat) kelime ve terimi kullanılırken; uyulması gereken kurallar bütünü anlamında “hukuk” kelimesi, 1800’ün ikinci yarısından itibaren hukuk dilimizde kullanılmaya başlanmıştır. Fıkıh ve hukuk, kelime olarak Arapça olup İslâm medeniyetine aittir. Ancak kavram olarak böyle değildir. Kavram olarak fıkıh İslâm medeniyetine ait iken, kavram olarak hukuku, batılı hukukçular kullanıma sokmuştur. Onlardan da Müslüman hukukçular iktibas etmişlerdir. Fıkıh yerine hukuk kavramının kullanıma girmesine de Müslüman hukukçulardan herhangi bir itiraz gelmemiştir. Bu gün fıkıhla iştigal edenler de dâhil olmak üzere yaygın bir şekilde fıkıh yerine hukuk kavramı kullanılmaktadır. Hatta bizde hukuk kavramının, fıkıh kavramını neredeyse tamamen kullanımdan çıkardığı da söylenebilir. Oysa bu iki kavram menşe, kapsam, içerik, usûl ve sonuçları bakımından hayli farklılıklar içermektedir.

Bu çalışmada, kelime ve kavram olarak fıkıh ve hukukun ne anlama geldiği hakkında bilgi verdikten sonra, esas olarak hukuk teriminin, kavram olarak dilimize nasıl ve ne zaman girdiğini tespit etmeye çalışacağız.

I. KELİME VE KAVRAM OLARAK FIKIH

A. Kelime Olarak Fıkıh

Arapça bir kelime olan “fıkıh”, (fil hâli) sözlükte “*bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak*” anlamlarına gelmektedir. Kelimenin kökünde bulunan “yarmak” ve “açmak” anlamı da dikkate alındığında, “fıkıh” kelimesinin basit bir bilme ve anlama değil, söz konusu bilgiyi yarıp içine girmişçesine nüfuz etmek, künhüne vâkif olmak, bütün detaylarıyla bilmek olduğu sonucuna ulaşılır¹. BEŞER bu hususu şöyle açıklamaktadır:

“Kelimenin ism-i fâili “fakîh” ya da uzatmasız olarak “fakuh” şeklinde kullanılır. Çoğulu “fukahâ”dır. Kadın için “fakîhe” ya da yine uzatmasız olarak “fakuhe” denir. Bunun çoğulu da “fakâih” tir. Dilin bu özelliği, kadının da fakih olabileceğine işaret etmesi yönüyle önemlidir. “Tefâkuh”, meselenin inceliklerini (fikhını) teatî etme anlamına gelir. “Tefkîh” ya da “İfkâh” ise, talim gibi öğretme, kavratma demektir. Dışisine aşmakta mahir olan koç ya da boğaya da “fahlün fakîhün” tabir edilmesi, kelimenin kök anlamında bir maharet ve becerikliliğin de bulunduğunu gösterir ki, bu da yine işin inceliklerine vakıf olunmakla mümkündür. “Mufâkaha”, ilimde münazara anlamına geldiği gibi, kelimenin kökünün “fakaha-hu” şeklindeki kullanılışı da “ilimde rakibine galebe çaldı, onu yendi” demek olur. “Müstefkîha”, ölüsü için sayıp döken kadın demektir. Onun hayatında ağlamaya vesile olabilecek ne varsa onları didik didik araştırmasından ötürü bu adı almış olmalıdır”².

Kelimenin fıkıhla iştigal eden anlamında ism-i fâili erkek için “fakîh”, kadın için “fakîhe”; çoğulu erkek için “fukahâ”, kadın için ise “fakâih” şeklindedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de fıkıh kelimesi, muhtelif fiil kalıplarıyla çok yerde geçmektedir. Meselâ Âraf Sûresi 179. âyette “*Onların kalpleri vardır, onlarla anlamazlar*” buyrulmaktadır. Yine Tevbe Sûresinin 122. âyetinde “*Onların her kesiminden bir gurup dinde yeterli bilgi sâhibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır*” hükm-i celîli yer almaktadır.

Söz konusu ayetlerden bazıları şunlardır. “*Ne oldu bu topluluğa ki bir türlü söyleneni anlamıyorlar* (Nisa/78). “*Fakat onu anlamalarına engel*

¹ Faruk Beşer, “Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi”, *Usûl İslâm Araştırmaları*, 5(5), 2006, s.34.

² Beşer, s.34.

olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik” (En’âm/25). “İnanmıyorlar, çünkü onlar yaptıklarının bilincinde olmayan bir topluluktur” (Enfal/65). “De ki; cehennem ateşi çok daha sıcaktır, anlayabilselerdi” (Tevbe/81). “Kalpleri mühürlendi; artık anlayıp kavrayamazlar (Tevbe/87). “Anlamamakta direndikleri için Allah onların kalplerini haktan çevirmişti (Tevbe/127). “Dediler ki; Şuayb biz senin söylediklerinin çoğunu anlamıyoruz” (H3ud/91). “Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız” (İsrâ/44). “Bunların ötesinde nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu” (Kehf/93). “Ki sözümü iyi anlasınlar” (Tâ-hâ/25). “Oysa onlar (işin hakikatini) kavramakta güçlük çekiyorlar (Fetih/15). “Ama münafiklar anlamıyorlar!” (Münafikûn/7)³.

B. Kavram Olarak Fıkıh

“Fıkıh” kelimesinin (ve türevlerinin) Hazreti Peygamber’in hadislerinde de “hakkıyla ve gereği gibi kavrama-bilme” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu alanda en meşhur olan “Allah kime hayır dilerse onu dinde fakih kılar” şeklindeki hadistir⁴. Hadislerde fıkıh kelimesi bilinen “anlama” anlamında olduğu gibi düşünme, tetkik etme, künhüne vâkıf olma gibi muhtelif anlamlarda da yer almaktadır. Meselâ “Asıl fakih Allahtan korkandır”, “Dinde tefakkuh etmeyen, bizim pazarımızla alışveriş yapamaz”, ve “Bir işin idaresine getirilmezden önce tefakkuh edin” hadislerindeki kullanım böyledir⁵. Sahabeler ve onlardan sonraki nesil de fıkıh kelimesini Kur’an’da ve hadislerdeki anlamlarında kullanmışlardır⁶. Vahyin ve Hazreti Peygamberin Medine ve Mekke’deki ilk muhatapları Araplardı ve Arapça biliyorlardı. Dolayısıyla Hazreti peygamberin söylediklerini anlıyorlardı. O halde ayetlerde geçen “anlamazlar” ifadesi, basit bir anlamaya değil, derinlemesine kavramaya, idrak etmeye, künhüne varmaya işaret etmektedir.

Kur’anda bir defa geçen (bazılarının ilimle uğraşarak savaşa katılmaması gerektiği ayeti) “fıkıh” kelimesiyle aynı kökten olan “tefe’ul” kalıbından “tefakkuh”, daha da özel bir anlam ifade etmektedir. Arapçada fiil kalıplarından biri olan “tefe’ul” kalıbı, “bir şeyi ciddi çaba sarfederek elde etme” fiilleri için kullanılmaktadır⁷. Bu sebeple “tefakkuh” (fihketmek),

³ Bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>, Erişim Tarihi 10.05.2024.

⁴ Tirmizi Ebu İsa, Sünen-i (Sahih-i) Tirmizi, İlim, 110.

⁵ Söz konusu hadisler ve diğer hadisler için bkz. Beşer, s.30-40; Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih#1>, Erişim Tarihi 10.05.2024.

⁶ Beşer, s.40-42.

⁷ Bu hususta şu misalleri verebiliriz. Tefekkür: Derin düşünme; Tezekkür: Kendisini zorlaya-

uzmanlık gerektiren ciddi çaba sarfetmeyi icab ettiren, bunu yapanların savaşa (cihada) katılamaması için yeter bir gerekçe olacak kadar mühim bir iştir. Tefakkuh, zor ve ilmî disiplin içinde bir çaba gerektirmektedir. Öte yandan ayette herkesin değil, topluluktan bazılarının tefakkuh etmesinin istenmesi, işin zorluğunu ve ancak yeterli kabiliyete sâhip olanların bu işi yapabileceğine işaret etmektedir⁸.

Yukarıda ifâde edildiği üzere “fıkıh” kelimesi genel olarak “anlama, kavrama, idrâk etme, künhüne vâkıf olma” anlamlarına gelmektedir. Bu durum ise her konuyu kapsayacak genişliktedir. Ancak Kur’an’da ve hadislerde “fıkıh” kelimesi genel itibarıyla “din” ile bağlantılı olarak kullanılmaktadır. Fıkıh etmek, dîn-i islâmı anlamak, dinin esaslarını hakkıyla idrak etmek anlamındadır. Bu da dinin akideye, kelama, Kur’ana, hadislere ilişkin esasları kavramak anlamına gelmektedir. Bilinmeye en lâyük olan din olduğuna göre, “fıkıh” ıtlak edildiğinde sâdece “din ilmi” akla gelir olmuştur⁹. Bu sebeple İslâmın ilk dönemlerinde tüm dinî konular (dinî bilgiler) “fıkıh” adı altında ele alınmıştır¹⁰. Bu günkü anlamdaki fıkıh kadar, kelim, hadis, akâid, Kur’an bilimleri de fıkıh içinde yer alıyordu¹¹. İmam Ebû Hanife’ye atfedilen “*Fıkıh kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir*” şeklindeki tanım, fıkıhın bu geniş anlamına uygun bir tanımdır. Nitekim İmam Ebû Hanife’nin kelim ilmine ilişkin olan eserinin adı “*Fıkhu’l-Ekber*”, yani “en büyük fıkıh” şeklindedir.

Daha sonraları dinî ilimler birbirlerinden ayrılarak ayrı ilim dalları hâline gelmiştir. Bu aşamada “fıkıh” da diğer dinî ilimlerden ayrı bir ilim dalı hâline dönüşmüştür. İmam Şâfi’ye (h.150/m.767-h.204/m.820) nispet edilen, “*Fıkıh, dinin amelî hükümlerini muayyen delil ve kaynaklarından çıkararak elde edilen bilgidir*” şeklindeki tarif yaygın olarak kabul görmeye başlamıştır¹². Bu târif, “fıkıh” kelimesinin, bu günkü anlamına evrilmesinin işaretidir. Giderek bu bilim dalı, “fıkıh” ya da “*fürû’i-l fıkıh*” ve “*usûlü’l-fıkıh*” şeklinde ikiye ayrılarak birbirinden ayrı bilim dalı olarak gelişmiştir.

---

rak hatırlama; Teşebbüh: Benzemeye çalışma; Tenezzül: Kendini zorlayarak râzi olma; Kendini zorlayarak katlanma.

⁸ Beşer, s.36-38.

⁹ Beşer, s.34-35.

¹⁰ Ahmet Bilgin, “İslam Hukukunda Gerçek Kişilerin Ehliyeti”, Doktora Tezi, *Dicle Üniversitesi SBE*, 1989, s.2

¹¹ Karaman, “Fıkıh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih#1>, Erişim Tarihi 10.05.2024.

¹² Karaman, “Fıkıh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih#1>, Erişim Tarihi 10.05.2024; Beşer, s.4.

Hülâsa ilm-i fıkıh ıstılâhında “fıkıh” (fürû’i- fıkıh), “*ibadet, ukûbat ve muamelata ait şer’î hükümlerin hey’et-i umumiyesi*”dir¹³. “Bu bağlamda “ilm-i fıkıh” aşağıdaki kısımlardan oluşmaktadır¹⁴:

(1) *İbadat*: Müslüman kişinin yaratıcıya karşı yapması gereken kulluk vazifeleri fıkıh ilminin incelediği konuların başında gelmektedir. Bu kısımda temizlik, abdest, namaz, oruç, zekât, hac ve diğer ibadetlere yer verilmektedir.

(2) *Münakehat*: Kişilik, evlenme (nikâh), boşanma (talak), nesep, nafaka, vesâyet ve mîras gibi konular bu bahis içinde yer almaktadır. Bu günkü ahval-i şahsiye konularına tekâbül etmektedir.

(3) *Muamelat*: Kişilerarası ilişkileri, kişilerle mallar arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümleri ele alan kısımdır. Borçlar, alım-satım, kira, şirketler, fâiz ve benzeri konular buraya dâhildir.

(4) *Ukubat (cezalar)*: Tolumdaki kamu düzeninin sağlanmasına yönelik olan ve suç sayılan fiillerin neler olduğunu ve müeyyidelerinin (cezalarının) neler olduğunu inceleyen kısımdır. Hudud (had cezaları), kısas, cinayat, sarhoşluk, sirkat (hırsızlık), zina, kazf, riddet ve tazir cezaları, suç ve cezaya ilişkin diğer hususlar bu kısımda ele alınmaktadır.

(5) *Siyâset-i şer’iyye (Ahkâmu’s-sultâniyye)*: Yöneticilerle kişiler arasındaki münâsebetleri konu edinen, yöneticilerin yetkilerini, yönetilenlerin haklarının incelendiği kısımdır. Bu günkü anayasa hukuku ve idare hukuku konularına tekabül etmektedir.

(6) *Siyer (silm ve harb)*: İslâm devletii ile diğer devletlerarasındaki münasebetleri (sulh ve savaş) konu edinen kısımdır. Bu günkü devletler umumi hukukuna tekabül etmektedir.

(7) *Âdab*: Bu kısımda ahlâka, davranış güzelliklerine ilişkin konular ele alınmaktadır.

Görüldüğü üzere “fıkıh” kavramı, bu günkü “hukuk” kavramından daha geniş bir alanı ifade etmektedir. Özellikle fıkıh içinde yer alan “ibadet” ve “âdab”, bu günkü hukuk kavramı dışındadır. Şu hâlde hukuk, fikhin münakehat,

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1967-1970, s.14.

¹⁴ Zerkâ Mustafa Ahmed, *El-Madhal-il fikhü'l-Âm: İhracün cedidün bi-Tatvirin fi’l-Tertibi ve’l-Tebvibi ve Tiyâdât*, 1. Cild, Şam 2004 (h.1425), s.66-69; Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku, 1- Giriş ve Amme Hukuku*, Ensar Neşriyat, 1984, s.25-26.

muamelat, ukubat, ahkâmu's-sultaniyye ve siyer kısımlarını içine almaktadır. Aşağıda üzerinde durulacağı üzere, bu gün "İslâm hukuku" deyimini, fıkıhın tamamını değil, fıkıhın hukuk alanına giren kısmını ifade etmektedir.

Usûlü'l-fıkıh (*ilm-i usûli'l-fıkıh/ilmü'l-usûl*) "şer'î hükümlerin, tafsilî delillerden çıkarılmasını (istinbatını) mümkün kılan kaideleri ve icmalî delilleri öğreten ilim" şeklinde tanımlanmaktadır¹⁵. Bu ilim, şer'î hükümlerin (hukukî hükümlerin), şer'î delillerden (kitap, sünnet, vs.) nasıl ve ne şekilde çıkarılabileceğini konu edinmektedir¹⁶. Buna hukuk metodolojisi diyebiliriz¹⁷. Yorum çeşitleri, kıyas, lafızların anlamları (hass, âmm, müşterek, hakiki, kinaye, mecaz anlamlar vs.), mefhum-ı muhalif, çakışan hükümler (tearuz) ve giderme yolları (nesih, tercih, terk vs.), hikmetü't-teşrî ve makasidü's-şer'ia (hükümlerin hikmeti, gayesi vs.) gibi konular *ilm-i usûli'l-fıkıh*'ta incelenmektedir.

II. KELİME VE KAVRAM OLARAK HUKUK

A. Kelime Olarak Hukuk

Arapça "hak" kelimesinin çoğulu olan "hukuk", kelime anlamı "haklar" demektir. Hak kelimesinin çoğulu olarak "hukuk", dilimizde öteden beri bilinmekte ve kullanılmaktadır. Meselâ 1400'lü yılların başında Farsça'dan Türkçeye tercüme edildiği tahmin edilen *Ferec Ba'd eş-Şidde* isimli eserde "Atamun üzerinizde hakları vardır, ol hukuku yerine getürdün"¹⁸ şeklinde kullanılmıştır. Yine 1495-1561 yılları arasında kaleme alınan *Eş-Şekâ'ikun-Numâniyye* isimli eserde "dostlarının hukukunu gözetirdi"¹⁹; 1500'lü yıllarda telif edilen *Mi'râcü'l-Eyâle* isimli eserde "hukûkullâh", "hukûk-ı ibâd", "hukuk-ı ilâhî ve hukûk-ı nâs"²⁰; 1600'lü yılların başında kaleme alınan

¹⁵ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1988, s.3.

¹⁶ Atar, s.4.

¹⁷ Nitekim Muhammed Ebû Zahrâ'nın "Usûlü'l-Fıkıh" isimli eseri Abdulkadir Şener tarafından Türkçeye "İslâm Hukuk Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)" şeklinde çevrilmiş ve bu husus çevirenin önsözünde ifade edilmiştir (Muhammed Ebû Zahrâ/Çev. Abdulkadir Şener, *İslâm Hukuk Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, 1986.

¹⁸ *Ferec Ba'd eş-Şidde*, (Haz. Guorgy Hazai-Andreas Tietze, Çev. Ali Suat Ürgüplü, Türkiye Bilimler Akademisi, 2017, I. s.189.

¹⁹ Taşköprülüzâde Ahmed Efendi/Hazırlayan. Muhammed Hekimoğlu, *Eş-Şekâ'ikun-Numâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l Osmâniyye*, 2019, s.728.

²⁰ Âşık Çelebi/Haz. Muhammed Usame Onuş- Abdurrahman Bulut- Ahmet Çelik, *Mi'râcü'l-Eyâle-Âşık Çelebi'nin Siyâsetnâmesi*, 2018, no.22b- s.69, no.38b-s.96.

Hadâ'ikul-Hakâik isimli eserde “*murâ'î-i hukûk*”²¹; 1700'lü yılların başında kaleme alınan *Vekâyi'u'l Fuzalâ* isimli eserde “*hukûk-ı ibâd*”, “*murâ'î-i hukûk*”²² şeklinde, hakkın çoğulu olarak hukuk kelimesi kullanılmaktadır.

B. Kavram Olarak Hukuk

Bugün “hukuk” kelimesini, “toplum hayatını tanzim eden ve uyulması zorunlu kurallar bütünü” anlamında yaygın şekilde kullanılmaktadır. Meselâ medenî hukuk deyimini, medenî haklar anlamında değil, doğum, kişilik, evlenme-boşanma, miras, eşya ile ilişki gibi konulara ilişkin kurallar bütünü anlamında kullanılmaktadır. Sözlüklerde de hemen ikinci sırada bu anlam verilmektedir.

-“*Toplumunu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların bütünü*”²³.

-“*Bir topluluğun yaşama tarzını tanzim eden ve devlet müeyyidesiyle desteklenen kaideler bütünü*”²⁴.

-“*İçtimai hayat nizamının muhafaza ve idamesi için cemiyet azası sıfatıyla fertlerle fertler veya cemiyetle -yani devletle- fertler, yahut muhtelif devletler arasındaki münasebetleri tanzim eden usûl ve kaidelerdir*”²⁵.

Ülkemiz hukuk dilinde, hukuk teriminin “uyulması zorunlu kurallar bütünü” anlamında kullanımı, 1850'lerden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten önce, hukuk” terimine, uyulması zorunlu kurallar bütünü anlamı verilmediği görülmektedir. Meselâ Paris'te basılan 1831 tarihli *Vocabulaire français-turc* isimli sözlükte “*droit*” kelimesinin karşılığı olarak “insaf, adâlet, hak, ilm-i fıkıh” yazılmıştır²⁶. Yine 1835 tarihli Türkçe-Fransızca sözlükte “*houqouq*” kelimesinin karşılığı “*droits*” yani “*haklar*” şeklinde verildiği

²¹ Nev'izâde Atâyi/Hazırlayan. Suat Donuk, *Hadâ'ikul-Hakâik fi Tekmilet'iş-Şakâik*, I. Cilt, 2017, no.74b, s.486.

²² Şeyhî Mehmed Efendi/ Hazırlayan Ramazan Ekinci, *Vekâyi'u'l Fuzalâ-Şeyhî'nin Şakâik Zeyli*, 2, 2018, s.162, s.1109, s.1320.

²³ <https://sozluk.gov.tr/> , Erişim Tarihi 10.05.2024.

²⁴ D. Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, 15. Baskı, 2001, s.577

²⁵ <<https://sozluk.adalet.gov.tr/hukuk/>> , Erişim Tarihi 20 Mayıs 2024.

²⁶ Bianchi Thomas Xavier, *Vocabulaire Français-Turc*, 1831, s.160.

görülmektedir²⁷. Demek ki, bu dönemde kurallar bütünü anlamında “hukuk” terimi kullanılmıyordu ki, sözlüklerde “*droit*” karşılığı olarak “*hukuk*” verilmemektedir.

Tarih-i Cevdet’te, Napolyon Bonapart’ın Mısır’ı istilası üzerine Osmanlı Devleti tarafından 1798’de Fransa’ya verilen “ilân-ı harb beyannamesi”nde “*Fransa’nın bu hususa müdahalesi hukuk-ı milele mugayir bir keyfiyet*” şeklinde bir cümlenin yer aldığı görülmektedir²⁸. Hukuk kelimesinin, genel olarak olmamakla beraber, “devletler hukuku” bağlamında “kurallar bütünü” anlamında ilk kullanımının bu olabileceği belirtilmektedir²⁹.

Ottokar von Schlechta’nın 1847’de Viyana’da basılan “Kitab-ı Hukuk-ı Milel” isimli³⁰ (1880’de İstanbul’da ‘Hukuk-ı Milel’ ismiyle basılan) eserde, “hukuk” kelimesinin ilk defa “kurallar bütünü” anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir³¹.

Yine Paul Pradier-Fodéré’nin “*Principes Généraux de Droit de Politique et de Legislation*” adlı eserinin ikinci cildi, Kani Paşazâde Rifat tarafından “*Hukuk-ı Umumiyye*” başlığı ile 1875’te (1290) İstanbul’da basılmıştır. 1875’te ise iki cildi bir arada “*Hukuk*” başlığı ile İstanbul’da yayınlanmıştır³².

Slechta-Wssehrd tarafında kaleme alınan 1870 tarihli *Mecmua-i Istilahat-ı Resmîye- Manuel terminologique Français-Ottoman* isimli eserde “hukuk” kelimesi yanında “hukuk mes’elesi”, “hukukça”, “hukuk-ı müktesebe”, “hukuk-ı düveliyye”, “hukuk-ı milliyye”, “hukuk-ı tabîyye”, “ahkâm-ı hukûkiyye”, gibi kelime ve kavramlar yer almaktadır³³.

Ali Suâvî tarafından Paris’te çıkarılan “Ulûm Gazetesi”nin 1871 (1287)

²⁷ Kieffer J. D./Bianchi T. X., *Elsine-i Türkiyye ve Franseviyyenin Lugatı-Dictionnaire turc-français*, Cild-i evvel-Tome Premier, 1835, s.431.

²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 6, Dersâdet 1309, s.410.

²⁹ Cemil Bilsel, “Devletler Hukuku Mu? Devletlerarası Hak Mı?”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 6(4), 1940, s.638-639.

³⁰ Schlechta-Wssehrd von Ottokar, *Kitab-ı Hukuk-u Milel* (لللم فروع باتك), Viyana, Darü’l-Tebaatü’l İmparatoriye, 1847.

³¹ Hüseyin Hatemi, *Medenî Hukuka Giriş*, 2. Baskı, Filiz Yayınevi, 1999, s.28.

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Rukiye Akkaya Kia, Kâni Paşa-Zâde Rif’at Bey’in “Hukuk-ı Umûmiyye Kitabı” (İstanbul, 1290), *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 25(1), 2001, s.1-14.

³³ O. de Schlechta-Wssehrd, *Mecmua-i Istilahat-ı Resmîye -Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Imprimerie Impériale, 1870, s.118-119.

tarihli nüshasında yayınlanan makalenin adı “*Duruva-İlm-i Usûlü’l-Hukûk*” şeklindedir. Makalede batı hukuku ile fıkıh açısından “*hüsn*” ve “*kubh*” kavramları tartışılmaktadır³⁴.

Eğitim-öğretime 1859’da başlayan Mekteb-i Mülkiye’nin dersleri arasında “*hukuk-ı milel*” isimli bir ders bulunmaktadır³⁵. 1874’te “*methal-i hukuk*”, (hukuka giriş) isimli bir ders eklenmiştir³⁶. Galatasaray Mekteb-Sultanî (Mekâtb- Âliye- Sultâniye) bünyesinde 1873’te kurulan Dârulfünûn şübelerinden birisi de “*ilm-i hukuk şubesi*”dir (bu günkü anlamıyla hukuk fakültesi). 1869 yılında yürürlüğe giren Maârif-i Umûmye Nizamnâmesi’ne göre (m.79-128) Dârulfünûn, “*hikmet ve edebiyat*”, “*ulûm-i tabiiyye ve riyaziyye*” ve “*ilm-i hukuk*”, şubelerinden oluşmaktadır³⁷. Öte yandan 1880’de Adliye Nezareti’ne bağlı olarak “*Mekteb-i Hukûk-ı Şahane*” faaliyete geçmiştir. Görüldüğü gibi bu tarihlerde “hukuk” kelimesi, bir kurumun adı olarak kullanıma girmiştir. Kurumların adında yer alan “hukuk” kelimesi, hak kelimesinin çoğulu olan “haklar” anlamında değil, kurallar bütünü anlamındadır. Ayrıca “ilm-i fıkıh” değil, “*ilm-i hukuk*” deyimini de kullanılmaya başlanmıştır. Buradaki “hukuk” kelimesi de “haklar” anlamında değil, kurallar bütünü anlamındadır.

Dârulfünûn’un ilm-i hukuk şubesinde veya mekteb-i hukuk’ta okutulacak dersler arasında “*Hukuk-ı Roma*”, “*Hukuk-ı İdare*”, “*Hukuk-ı Milel*” “*İlm-i Hukuk-ı Milel*” gibi dersler bulunmaktadır. 1880’lerden itibaren de “*Medhal-i İlmi Hukuk*”, “*Telhis-i Hukuk-ı Düvel*”, “*Hukuk-ı İdare*”, “*Hukuk-ı Siyasiyye-i Osmaniyye-i Dahiliyye*”, “*Hukuk-ı İdare-i Mülkiyye*” isimlerinde ders kitapları telif edilmeye başlanmıştır³⁸.

Hukuk kelimesinin uyulması zorunlu kurallar bütünü anlamında kullanımı, 1880’lerden sonra kaleme alınan hukuk lugatlarında³⁹ da yer

³⁴ Ali Suavi, “*Duruva: İlm-i Usûlü’l-Hukûk*”, *Ulûm Gazetesi*, Paris, Sayı 18, 1287, s.1065-1081 (isamveri.org/.../1287_18_SUAVIA.pdf).

³⁵ Adem Doğan, “Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri”, Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi SBE*, 2007, s.15.

³⁶ Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Örnek Matbaası, 1954, s.30.

³⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş- İlk İki Teşebbüs”, *Belleten*, LIV(210), 1990, s.705 vd.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Çağlayan, “Ülkemizde İdare Hukuku Dersinin Kısa Tarihçesi ve İdare Hukuku Ders Kitaplarının İlk Örnekleri”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(3), 2021, s.329-379.

³⁹ Bu dönemde yayınlanan hukuk lugatları hakkında bkz. Ali Adem Yörük, “İlk Hukuk Lügat-

almaya başlamıştır.

Hüseyin GÂLİP tarafından yayınlanan 1880 (1305) tarihli *Kamûs-ı Hukuk*'ta “hukuk” kelime ve kavramı yer almakta ve şöyle tanımlanmaktadır: “*Hukuk; Hey’et-i içtimâiyye efrâdının harekât-ı hâriciyelerinde riâyete icbar olunabilecek kavâidin hey’et-i mecmuasıdır*”. Devamında da “hukûk-ı esasiye”, “hukuk-ı bahriye”, “hukuk-ı cezaiye”, “hukuk-ı şahsiye” gibi diğer hukuk kavramları açıklanmaktadır⁴⁰.

Miltiyadî KARAVOKİROS’un 1894 (1310) tarihli *Lugat-Kavanîn-i Osmaniyye*’sinde “hukuk” kelimesi ve kavramı tek başına bulunmamakta ancak “*hukuk-ı şahsiye davası*” kavramı açıklanmaktadır⁴¹.

GELİBOLU Mehmet Rıfat’ın 1894 (1310) *Istilahat-ı Mer’iyye* isimli eserinde tek başına “hukuk” kelimesi yer almamakta ancak “hukuk-ı idare-i mülkiye”, “hukuk-ı esasiye”, “hukuk-ı ticariye”, “hukuk-ı harb”, “hukuk-ı sulh”, “hukuk-ı tabiiye”, “hukuk-ı medeniye” gibi kelime ve kavramlara yer verilmektedir⁴².

Toma ANDONYADİ tarafından 1894 tarihinde kaleme alınan *Kamus-ı Kavanin*’de “hak-hukuk” maddesi altında genel açıklamalar yer almaktadır. Ancak “hukuk” tanımı bulunmamaktadır⁴³.

TÜRKGÂDE Ziyâüddin’in 1897 (1313) tarihli *Mükemmel Istilahat-ı Kavanin Yahud Malumat-ı Kanuniye Hulasası*’nda genel olarak “hukuk” kelimesi bulunmamakla beraber, hukuk dallarından bazıları (“hukuk-ı bahriye”, “hukuk-ı ticariye”, “hukuk-ı cezaiye”, “hukuk-ı medeniye” ...) yer almaktadır⁴⁴:

Şemsettin SAMİ’nin 1901 (1317) tarihli *Kamus-ı Türkî*’sinde⁴⁵ “hukuk” kelimesi karşılığında “hakkın cemi’i” açıklaması ve “hak” kelimesine yollama

---

lerimiz (1870-1928)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (2), 2006 (Güz), s.99-128.

⁴⁰ Hüseyin Galip, *Kamus-ı Hukuk*, 1899 (1305), s.105 vd.

⁴¹ Miltiyadî Karavokiros, *Lugat-Kavanîn-i Osmaniyye*, Şirket-i Mertebiye Batbaası 1894 (1310), s.248.

⁴² Gelibolulu Mehmet Rıfat, *Istilahat-ı Mer’iyye*, İstopan Matbaası 1894 (1310), s.28 vd.

⁴³ Toma Andonyani, *Kâmûs-ı Kavânin*, Cilt.1, Ömer Bey Matbaası 1894 (1310), s.312.

⁴⁴ Ziyâüddin Türkzâde, *Mükemmel Istilahat-ı Kavânin Yahud Mâlûmat-ı Kânûniye Hulâsası*, Dersââdet, 1313, s.118-121.

⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersââdet 1317, s.552-553.

var. Hak kelimesi açıklamasında ise, doğruluk, gerçek olan, bâtil mukabili, adâlet, birine ait olan şey gibi anlamlar verildikten sonra “*cemi*’: *Herkesin hakkından ve alacağından ve adâletinden bahseden ilim, şeriat, fıkıh, kânun, ilm-i hukuk, mekteb-i hukuk*” şeklinde açıklama yapılmaktadır⁴⁶. Burada câlib-i dikkat olan bir husus, “hukuk” kelimesinin karşılığında kurallar bütünü ifadesi yanında “fıkıh” da yer almaktadır. Bu durum “hukuk” kelimesinin “fıkıh” yerine kullanıldığını göstermektedir.

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşılacağı üzere “uyulması zorunlu kurallar bütünü” anlamında “hukuk” kelimesi 1800’ün ikinci yarısında kullanılmaya başlanmış ve 1890’lı yıllarda tam olarak bu günkü anlamına kavuşmuştur. Muhtemelen Osmanlı aydınları, Fransızcadaki “*droit*” kelimesiyle karşılaştıktan sonra, buna karşılık olarak “hukuk” kelimesine yeni bir anlam yükleyerek kullanmaya başlamışlar ve dilimize muhkem şekilde yerleşmiştir.

SONUÇ

Yukarıda aktardığımız bilgiler ışığında ulaşılan sonuçları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

(1) Hem “fıkıh” hem de “hukuk”, kelime olarak Arapça olup İslâm medeniyetine aittir. Ancak kavram olarak “fıkıh” İslâm medeniyetine ait iken, kavram olarak “hukuk”, batı medeniyetinin bir buluşudur. Başka bir ifade ile uyulması zorunlu kurallar bütünü anlamında hukuk, önce batılı bilim adamları tarafından kullanılmış, sonra onlardan bizim hukuk dilimize girmiştir.

(2) Hukuk, kelime olarak dilimizde var olmasına rağmen, uyulması zorunlu kurallar bütünü anlamında kavram olarak 1850’li yıllardan sonra kullanılmaya başlanmıştır.

(3) Kavram (mefhum), bir olay, bir nesne, bir bilgi hakkında zihinde beliren genel düşünce demektir. Olaylar ve nesnelere kavramlarla algılanır. Zira kavramlaştırma, tanımlama temektir. Kavramlaştırmayı ya da tanımlamayı kim yapmışsa, onun bakış açısı ile olaylar ve nesnelere algılanır. Her kavram, o kavramı oluşturan medeniyetin bakış açısını ve algılama biçimini içinde barındırır. Bu anlamda “fıkıh” İslâm medeniyetine ait bir kavramdır. Hukuk ise, batı medeniyetinden ithal bir kavramdır ve batı medeniyetinin hukuk

⁴⁶ Şemsettin Sami’nin 1898 tarihli *Kâmûs-ı Fransavî*’sinde “droit” kelimesinin karşılığı “*hak, istihkak, kânun, nizam, fıkıh*” olarak verilmektedir (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Fransavî: Dictionnaire Français-Turc*, Mihran Matbaası 1898, s.652).

anlayışını içinde barındırmaktadır. Müslüman hukukçular, fıkıh yerine hukuk kavramını kullanarak, içtimaî olayları batı medeniyetinin kavrayışı ile algılama durumuna düşmüşlerdir. Müslüman bir toplumu ve onun değer yargıları, batılı bir yaklaşımla algılama gibi bir çelişki içine düşülmektedir. Bu ise olayların algılanması ve hukukî sorunlara isabetli çözüm üretilmesini zorlaştırmaktadır.

(4) Fıkıh kavramı, kapsamı itibariyle hukuk kavramından daha geniştir. Fıkıh kavramı, bu gün hukuk olarak ifade ettiğimiz kurallar bütünü yanında temizlik, akaid ve ibadeti de içermektedir. Oysa hukuk kavramı, sadece uyulması gereken kurallar bütünü ifade etmektedir.

(5) Fıkıh ve hukuk, menşei itibariyle birbirinden farklıdır. Fıkıh esas itibariyle din kaynaklıdır. Temel kaynaklarını kitap (Kur'an-ı kerim) ve Sünnet oluşturmaktadır. Tüm kuralların, bu temel kaynaklara uygun olması esastır. Buna mukabil hukukun menşei insan aklı ve devlettir.

(6) Uyulması zorunlu kuralların ortaya konulması açısından da fıkıh ve hukuk farklıdır. Fıkıh, devlet dışıdır ve hukukçular (fukaha) tarafından temel kaynaklardan istinbat edilir. Hukukçuların belirlediği kurallara kişiler kadar devlet de uymak durumundadır. Böylece fıkıh, devletin müdahale alanı dışında da varlığını sürdürübilme niteliğini haiz olabilmektedir. Hukuk ise tam tersine devlet kaynaklıdır ve devletin yetkili organları eliyle ortaya konulmaktadır. Bu durum devletin uyması gereken kuralların da yine devlet eliyle konulması sonucunu doğurmaktadır. Hukuk kuralları, devlet eliyle konulduğu için, devlet müdahalesiyle her zaman varlığına son verilebilir niteliktedir.

(7) Fıkıhın, kendine özgü nitelikte “içtihadîlik” özelliğe sahiptir. Hukukçuların (fukaha) daimî bir fikrî ameliyesiyle canlılığını idame ettirmektedir. Fıkıhın bu içtihadîlik özelliği, içtimaî gelişmeye dayalı hukukî sorunlara hızlı cevap verme kabiliyetine sahip olmasını sağlamaktadır. Hukuk ise, devletin yetkili organları tarafından konulduğundan, değiştirilmesi ve geliştirilmesi de yine devletin yetkili organları tarafından gerçekleştirilir. Devletin yetkili organlarının uyması gereken şekli ve usûlî kurallar sebebiyle, daha yavaş hareket edebilmektedir. Bu ise hukukun, toplumdaki gelişmelerin ve değişmelerin gerisinde kalmasına yol açabilmektedir. Hukukun, içtimaî gelişmelerin gerisinde kalması demek, toplumun ihtiyaçlarının zamanında karşılanamaması demektir.

KAYNAKÇA

Atar F., Fıkıh Usûlü, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları*, 1988.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt.6, Dersâdet 1309.

- Akkaya Kia R., “Kâni Paşa-Zâde Rif’at Bey’in “Hukuk-ı Umûmiyye” (İstanbul, 1290) Kitabı”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 25, Sayı 1, Haziran 201, s.1-14.
- Ali Suavi, “Duruva: İlm-i Usûlü’l-Hukûk”, Ulûm Gazetesi, Paris, Sayı 18, 1287 s.1065-1081 (isamveri.org/.../1287_18_SUAVIA.pdf).
- Andonyadi T., Kâmûs-ı Kavânin, Cilt.1, 1894 (1310).
- Âşık Çelebi/Haz. Muhammed Usame Onuş- Abdurrahman Bulut- Ahmet Çelik, Mi’râcü’l-Eyâle-Âşık Çelebi’nin Siyâsetnâmesi, 2018.
- Beşer F., “Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi”, *İslâm Araştırmaları*, Haziran 2006, 5(5), 33-62.
- Bianchi T. X., Vocabulaire Français-Turc, Paris 1831.
- Bilgin A., “İslam Hukukunda Gerçek Kişilerin Ehliyeti”, Doktora Tezi, *Dicle Üniversitesi SBE*, Diyarbakır 1989.
- Bilmen Ö N., Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhıyye Kamusu, *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, 1967-1970, C.I., İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1967-1970
- Bilsel C., “Devletler Hukuku Mu? Devletlerarası Hak Mı?”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 6(4), 1940, 631-644.
- Çağlayan R., “Ülkemizde İdare Hukuku Dersinin Kısa Tarihçesi ve İdare Hukuku Ders Kitaplarının İlk Örnekleri”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25(3), 2021, s.329-379.
- Çankaya A., Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1954.
- Doğan A., “Osmanlı Eğitiminde Mülkiye Mektepleri”, Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi SBE*, Konya 2007.
- Doğan D. M., *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, 15. Baskı, 2001, s.577.
- Ferec Ba’d eş-Şidde, (Haz. Guorgy Hazai-Andreas Tietze, Çev. Ali Suat Ürgüplü, I, Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Galip H., Kamus-ı Hukuk, 1899 (1305).
- Gelibolulu Mehmet Rifat, Istilahât-ı Mer’iyye, 1894 (1310).
- Hatemi H., *Medenî Hukuka Giriş*, Filiz Yayınevi, 2. Baskı, 1999.
- <http://lugatim.com/s/HUKUK>.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/>.

<https://sozluk.adalet.gov.tr/hukuk>.

İhsanoğlu E., “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş- İlk İki Teşebbüs”, *Belleten*, LIV(210), 1990, s.705 vd.

Karaman H., “Fıkıh”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih#1>

Karaman H., Anahatlarıyla İslâm Hukuku, 1- Giriş ve Amme Hukuku, *Ensar Neşriyat*, 1984.

Karavokiros M., *Lugat-Kavânîn-i Osmaniyye*, 1894 (1310).

Kieffer J. D./Bianchi T. X., “Elsine-i Türkiyye ve Franseviyyenin Lugatı- *Dictionnaire turc-français*, evvel-Tome Premier Paris 1835.,

Muhammed Ebû Zahrâ/Çev. Abdulkadir Şener, İslâm Hukuk Metodolojisi (Fıkıh Usûlü), 1986.

Nev’izâde Atâyî/Hazırlayan. Suat Donuk, *Hadâ’ikül-Hakâik fi Tekmilet’iş-Şakâik*, I. Cilt, 2017.

O. de Schlechta-Wssehrd, *Mecmua-i Istılahat-ı Resmîye -Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Viyana, Imprimerie Impériale, 1870.

Ottıkar von S-W., *Kitab-ı Hukuk-u Mîlel (للم قووقح باتك)*, Viyana, Darü'l-Tebaatü'l İmparatoriye, 1847.

Sami Ş., *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaâdet 1317.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Fransavî: Dictionnaire Français-Turc*, 1898.

Şeyhî Mehmed Efendi/ Hazırlayan Ramazan EKİNCİ, *Vekâyi’u’l Fuzalâ-Şeyhî’nin Şakâik Zeyli*, 2, 2018.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi/Hazırlayan. Muhammed Hekimoğlu, *Eş-Şekâ’ikun-Numâniyye fi Ulemâi’d-Devleti’l Osmâniyye*, 2019.

Tirmizî Ebu İsa, *Sünen-i (Sahîh-i) Tirmizî*, İlim, 110.

Türzkâde Z., *Mükemmel İstılahât-ı Kavânîn Yâhud Mâlûmat-ı Kânûniyye Hulâsası*, Dersaâdet 1313, s.118-121.

Yörük A. A., “İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928)”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (2), 2006 (Güz), s.99-128.

Zerkâ M. A., *El-Madhal-il fikhü’l-Âm: İhracün cedîdün bi-Tatvîrin fi’t-Tertîbi ve’t-Tebvîbi ve Tiyâdât*, 1. Cild, Şam 2004 (h.1425), s.66-69.